

Ф І Л О Л О Г І Я

Антон Альбертович СМЕРЧКО,
кандидат філологічних наук, ст. викладач кафедри
західнослов'янських мов Рівненського інституту
слов'янознавства Київського слов'янського університету

АКТУАЛІЗАЦІЯ БІБЛІЙНИХ ВИСЛОВІВ У ПОВОРОТНІ МОМЕНТИ ІСТОРІЇ СУСПІЛЬСТВА

Біблія як суперкнига християнського світу по праву належить до найважливіших джерел формування національного і загальнонаціонального фразеологічного фонду, одиниці якого слугують емотивним вираженням загальнонародських морально-етичних норм і моральних орієнтирів. Зрозуміло, обсяг і характер фразеологічних одиниць біблійного генезису неоднаковий у різних мовних колективах, однак цілий ряд біблійних висловів, образів і символів є загальнонародським надбанням, найважливішою складовою загальної культурної спадщини. Такими є, наприклад, мовні символи: *терновий вінок, маслинова гілка, сіль землі, обітована земля, тридцять срібників, цап відбувайло, вовк в овечій шкурі* [12;289,295,297], що мають аналоги в інших мовах (порівн.: рос. *терновий венец, запретный плод, оливковая ветвь, соль земли, земля обетованная, тридцать сребреников, козел отпущения, волк в овечьей шкуре* [1]; пол. *wianek cierniowy (mirtowy), owoc zakazany, sól ziemi, ziemia obiecana, kozioł ofiarny, wilk w skorze baraniej (jagnięcej)* [12]; англ. *forbidden fruit, the olive branch, the land of promise (the promised land), thirty pieces of silver, a wolf in sheep's clothing* (10,58-65)). Такими є антропонімічні і топонімічні біблійні образи: *Хома невірний, поцілунок Іуди, ерихонська труба, єгипетська неволя* [16,285-295] (рос. *Фома неверный, Иудин поцелуй, ерихонская труба, беду как Иов, египетский плен*; пол. *roczałunek Judasza (judaszowski), trąba jerychońska, egipska niewola* [12;212,310,312]; англ. *a doubting Thomas, (as) poor as Job* і ін. [10]). Такими є вислови, пов'язані зі

стародавніми ритуальними діями.: *умивати руки* (рос. *умывать руки*; пол. *mywać ręce*; англ. *wash one's hands (of something)*); із подіями, описаними в Біблії: *таємна вечеря, йти на Голгофу, кинути перший камінь, нести хрест* [9;285,297] (рос. *тайная вечеря, бросить первый камень, нести крест*; пол. *rzucić pierwszy kamień, droga krzyżowa* [12;316,363]; англ. *cast the first stone at somebody* [10]; із радами і заповідями: *влити нове вино в старі міхи, розкидати перли перед свиньями* [16,484] (рос. *не вливайте молодое вино в старые мехи, не мечите бисер перед свиньями, возлюби ближнего твоего, как самого себя* и др.; пол. *rzucasz perły między wieprze* [12,659]; англ. *new wine in old bottles, cast pearls before swine* (10,59).

Їх усталеність і довговічність (за винятком останніх) підтримується не тільки біблійними текстами і сюжетами, багаторазово повторюваними церковними службами, але й іншими видами мистецтва (живопис, музика, література).

Водночас мовні особливості книг Священного Писання й особливості їхнього перекладу (у російській мові – це переклад із давньогрецької на старослов'янську, а потім – із церковнослов'янської на російську) породили лексико-граматичну і почасти лексико-семантичну своєрідність стійких словесних комплексів, що сягає Біблії. До речі, у лінгвістичній літературі чимало прикладів неправильного тлумачення біблійних текстів через недосконалий переклад. Так, євангельський вираз *блаженні злиденні духом* (Матф. 5,3) сприймається, як *блаженні ті, хто злиденний духом, хто не має духовного багатства, хоча його треба розуміти, як: блаженні ті, що стали злиденними заради свого духу, через вірність своїм ідеалам* [15, 57]. Відбулося зміщення акценту. Пауза повинна бути після слова *злиденні*, а не після слова *блаженні*, тоді значеннєве навантаження виразу таке: *злиденні блаженні (чим?) - духом*. Дещо іншого плану вислів *не ходіть на раду нечестивих* (Псал. 1, 1). Він повинен звучати *не ходіть за радою нечестивих*, як вважає І.Огієнко. Цікаво, що в словнику Ашукіних, у якому поряд з іншими коментується велика кількість біблійних висловів, їх не зафіксовано, мабуть, через невідповідність духу післяжовтневого періоду.

Фразеологізми-біблізми в російській мові з'явилися, як відомо, через церковнослов'янську – мову перших писемних пам'яток, мову, що дає чудові можливості для зображення високих ідей і пристрастей [7, 25]. Так, і письменники XVIII ст., а потім поети-декабристи і Пушкін використовували високу фразеологію (елементом маркірування якої були церковнослов'янізми) як засіб громадянської патетики й урочистої спрямованості тексту [7, 194]. Як писав Г.О.Винокур: *„церковнослов'янська писемність давала високій поезії XVIII в. не тільки граматичний і словниковий матеріал, але також матеріал для поетичних сюжетів і способів. Вона підтримувала у вжитку деякі жанри, наприклад, перекладення псалмів, а також певне коло мотивів і картинних образів на зразок, наприклад, образу ріки, що тече медом і молоком; берегів, що плескають; волаючих каменів і т.п.“* [6, 144]. Воістину, *„це була не тільки мертва церковність, але і живе слововживання книгарів, а також приналежність творів високого штилю“* [4, 263].

Ступінь поширеності в російській мові ФО біблійного походження визначається цілою низкою чинників. Насамперед, ставленням до церковнослов'янської мови як першоджерела.

У XI ст., в епоху Київської Русі, – це культова мова, що стала певним чином і державною мовою, що зіграла велику роль у культурно-історичному розвитку російської мови [7, 25].

У XIV ст. – церковнослов'янська мова, що визначає новий південнослов'янський „витийственний“ стиль, зводилася у ранг високої мови [15, 161-162]. У цей період відзначається *„надзвичайна прив'язаність до буквализму перекладів, до цитат із священного писання, до традиційних формул, прагнення до того, щоб словесне вираження викликало такий самий настрій, почуття, як і саме явище, прагнення створювати з письмового твору своєрідну ікону, твір для поклоніння, перетворювати літературний твір у молитовний текст“* [12, 23].

У XVIII ст. – церковнослов'янська мова як основа високого стилю російської літературної мови – мова книгарів. А церковнослов'янізми (лексеми, фраземи, синтаксеми) стали ознакою „парнаського“ ширяння в „одичній поезії“ XVIII ст. і взагалі у

високій поезії наступного періоду, особливо фразеологія, що у більшому ступені, ніж інші елементи, характеризувала високий стиль [5, 118]. *„Мова далека від поточного життя, відірвана від усього випадкового, вона вся перейнялася вічним, істинним змістом; скарб релігії зберігався за його огорожею“*, – писав К.Аксаков [14, 286].

Важливу роль у прилученні індивіду і соціуму до „вічного“, „істинного“, у тому числі і до його вербальних формул, відіграла церковнослов'янська література (Псалтир, Євангеліє, Апостол, прологи, життя святих та ін. [14, 244]). Традиція вживання (як відзначено в лінгвістичній літературі) тих самих виразів у тих самих ситуаціях привела до формування стійких словесних формул із сформованим значенням, що увібрали в себе і значення контексту. У XIX ст. і XX ст. – у період сучасної російської літературної мови (маються на увазі „широкі“ хронологічні рамки) – церковнослов'янська фразеологія – це засіб і форма вираження високого змісту, засіб вираження світовідчуття і світосприймання індивіду і соціуму, засіб відтворення колориту епохи і певного мовного середовища, а також сатири і гумору.

Для більшості майстрів слова біблійна фразеологія, позбавлена багато в чому на той час відбитка християнської моралі і релігійно-християнського світогляду і багато в чому переосмислена [2, 191], залишалася і залишається яскравим образотворчим засобом, характерологічним позначенням особи, її емоцій і станів (*не від світу цього, мудрі діви*), побутових і соціальних стосунків (*немає де голову прихилити; –одним миром мазані; не судить, і не будете судимі*). Як справедливо пише А.М.Бабкін, фразеологізми церковно-книжного характеру утримали в мові традиція і спадкоємність, їх виразність, величезна привабливаюча сила, а також спроможність до стилістичного і семантичного перетворення [2, 151,162,180].

У колі ФО, що сягають церковнослов'янських джерел, можна виділити кілька груп:

1. Церковнослов'янські звороти і вислови, що увійшли в мову без зміни семантики, і які стали фраземами завдяки високій частотності вжитку і тривалості побутування їх у мові: *віддати*

належне, борг (1. Тім. 5, 4); покласти руку (Діян. 12, 1; 2. Цар. 18, 12); *виконати закон* (Гал. 6, 2); *направити стопи* (Пс. 118, 133); *відкрити тасмницю* (Даній. 2, 19); *приносити жертву* (Вих. 8, 25); *глас народу* (Ап.1, 15; 19, 6); *плоть і кров* (1. Кор. 15, 50; Матф. 16, 17) і ін. [7, 31-34];

2. Фразеологізми, що виникли в результаті повного або часткового переосмислення еквівалентних церковнослов'янських зворотів і висловів: *звеличувати вище небес* (Пс.56, 12); *схилити коліна* (Діян. 7, 60; 9, 40; Лука 21, 8); *попрати ногами* (Матф. 7, 6; Рим. 16, 20; Пс.43, 6); *простерти руку* (Побут. 87, 9; Вих. 7, 5); *посипати попелом голову* (Іов. 16, 15); *пройти крізь вогонь і воду* (Пс. 65, 19); *не залишити каменя на камені* (Лука. 19, 44; Матф. 24, 2) і ін. [7, 34-37];

3. ФО, що виникли на основі біблійних сюжетів: *вкушати від дерева пізнання; Ноев ковчег; блудний син; Вавилонське стовпотворіння; Валаамова ослиця* й ін.

4. Біблійні образи, що закріпилися в мові: *каміння кричатиме* (Лука. 19, 40); *скрегіт зубів* (Матф. 25, 30); *як кедр ліванський* (Вих. 35, 2; Пс. 36, 35); *манна небесна; нести хрест* (Лук. 14, 27); *запалювати світло / світильник* (Матф. 5, 15) та ін.

5. Ремінісценції, навіяні біблійними мотивами [17, 103].

Період ХІХ-ХХ ст. характеризується завершенням кодифікації ФО біблійного походження у свідомості соціуму (див. фіксацію їх у словниках і лінгвістичній літературі), хоча самий склад стійких одиниць даного генезису не можна вважати вичерпним. Варто враховувати і так звані „приховані цитати“, тобто словосполучення і вислови, що використовуються для прояснення ситуацій або підвищення експресивно-емоційної виразності тексту „без посилання на джерело або без спеціальних обмовок“ [2, 107], і завуальоване використання біблійних заповідей (порівняйте, наприклад, один із принципів „морального кодексу будівників комунізму“ *сумлінна праця на благо суспільства: хто не працює, той не їсть* із його біблійним прототипом: *якщо хто не хоче трудитися, той і не їж* (2 Фесалон. 3, 10); слід також враховувати і декларацію відомих та маловідомих паремій з книг Старого і Нового заповітів у зв'язку з новими віяннями наприкінці ХХ ст. – сторіччя, у якому

екстралінгвальні чинники (і насамперед широка соціальна диференціація) мають визначальне значення. А ХХ сторіччя надзвичайно багате на соціальні злами. В історії російського суспільства такими переломними моментами стали: кардинальні демократичні перетворення (початок і кінець століття), революційна ламка життєвого укладу і стереотипів (також початок і кінець століття), воєнне лихоліття (початок і середина століття (перша і друга світові війни), збройні конфлікти і потрясіння посткомуністичного періоду (кінець століття).

Відомо, що зміна концептуальної картини світу (пов'язана зі зміною суспільно-політичного устрою і з переорієнтуванням моральних і культурних цінностей) обумовлює і зміни в мові (цьому присвячено чимало наукових праць), і зокрема в якісному і кількісному складі її номінативно-характерологічних одиниць.

Що стосується поширення і функціонування церковно-книжної фразеології, воно багато в чому диктувалося державною політикою (негативним ставленням до церкви і її постулатів, відділенням церкви від держави, атеїстичною пропагандою і – як наслідок – зникненням із вільної (державної) торгівлі церковнослов'янської літератури – її (фразеології) джерела). Диктат нового суспільно-політичного устрою початку століття знайшов своє вираження в образно-художньому висловленні В.Маяковського *“Довольно жить законом, данным Адамом й Евой”* (Лівий марш, 1918).

Особливістю функціонування біблійної фразеології в двадцятому столітті є актуалізація і деактуалізація окремих мовних формул, наприклад, пророчих паремій з Апокаліпсису в “пікові” моменти історії. Відоме революційне гасло “Свобода, рівність, братерство” сягає до постулатів ранньохристиянського вчення (порівняйте: *“Любіть один одного братньою любов'ю; випереджайте один одного пошаною”* (Римлян. 12, 10). Гасло 30-х років *хто не з нами, той проти нас*, що відбиває сутність політичного життя тих років, являє собою перефразування євангельських висловів комунікативно-евристичного характеру *“хто не проти вас, той за вас”* (Марк 9, 40); *“Хто не зі Мною, той проти Мене”* (Лука 11, 23).

У сорокові роки, у роки Великої Вітчизняної війни, дуже актуальними були вирази: **кто с мечом к нам придет, от меча и погибнет** (у свідомості соціума того періоду ця фраза асоціювалася зі словами Олександра Невського з однойменного фільму – див. 1, 52), порівняйте: **“Тоді говорить йому Ісус: поверни меч свій у його місце, тому що усі, що взяли меч, мечем загинуть”** (Матф. 26, 52); **“Хто веде в полон, той сам піде в полон; Хто мечем убиває, – такий мусить сам бути вбитий мечем”** (Апокаліпс. 13, 10). А також **кров за кров, око за око, зуб за зуб**, що походять зі Старого Заповіту. Порівняйте: **“Хто пролле кров людську, того кров проллється рукою людини: тому що людина створена за образом Божим”** (Бут. 9, 6); **“А якщо буде шкода, то віддай душу за душу, око за око, зуб за зуб, руку за руку, ногу за ногу, рану за рану”** (Вих. 21, 23-24; Лев. 24, 20). У зв'язку з локальними воєнними конфліктами ці вирази знову актуалізувалися у наші дні.

У 50-і роки актуалізуються зовсім інші вирази. По-перше, **перекувати мечі на рала**, тобто перейти до мирної праці; порівняйте біблійний текст: **“І буде Він судити народи і викриє багато племен; і перекують мечі свої на рала, і списи свої – на серпи: не підніме народ на народ меча, і не будуть більш вчитися воювати”** (Ісаїя 2, 4; Мих. 4, 3). Матеріальна символізація цього виразу втілена у відомій скульптурі Е.В.Вучетича, установленій перед будинком ООН у Нью-Йорку [1, 260]. По-друге, **люди доброї волі** [1, 192], що сягає євангельського тексту **“Слава у вишніх Богу, і на землі світ, у людинах благовоління”** [1, 192].

У 80-і роки як знак часу виник вираз, овіяний поетикою книг Священного писання, не відзначений раніше ні тлумачними, ні фразеологічними словниками, – **дорога до храму**, тобто шлях до духовного відновлення людини (див. **“Чи не знаєте ви, що ви – Божий храм, і Дух Божий у вас пробуває”** (1 Коринф. 3,16); **“бо ви храм Бога Живого”** (2 Коринф. 6,16). Популяризації його сприяв фільм “Покаяння”.

Для середини 90-х років характерні такі вирази, як **час розкидати камені і час збирати камені** (Екл.3,5; 3,6), широко використовувані мас-медіа. Вони були підтримані рекламними

роliками одного з банків про Тимура (Тамерлана) й його воїнів, що, йдучи в похід, складали камені і, повертаючись, забирали їх.

Кінець ХХ ст. характеризується відновленням інтересом до Біблії – чудового пам'ятника культури народів. По суті, біблійні тексти, образи і символи, у тому числі і мовні, визначають зараз те, що Гумбольдт назвав “народним духом”.

Висока поетика церковнослов'янських текстів базується на численності мовних образів і висловів, пов'язаних із поняттям добра і зла, любові і віри, гордині і смиренності, світла і темряви, праведного і несправедливого, наприклад: *“Коли можливо, якщо це залежить від вас, – живіть у мирі зо всіма людьми!”* (Рим. 12, 18).

1. Ашукін М.С., Ашукіна М.Г. Крылатые слова: литературные цитаты; образные выражения. – 4-е изд. доп. – М.: Худож. Лит., 1988. – 528 с.
2. Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Л.: Наука, 1970. – 262с.
3. Библия или книги священного писания Ветхаго и Новаго Завета в русском переводе (с параллельными местами). – Изд. 13-е. – Петроград: Синодальная типография, 1917. – 1548 с.; Библия або книги святого письма Старого і Нового Заповіта. Ювілейне видання 988-1988, – Вe West Germany: Б.в., 1988. – 1523 с.
4. Биржакова Е.Э. Описание фразеологического состава русского литературного языка XVIII в. в “Словаре Академии Российской 1789-94 г.” // Материалы и исследования по лексике русского языка XVIII в. – М.-Л.: Наука, 1965. – С. 259-271.
5. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVIII-XIXвв. Изд. 2-е. Перераб. и доп. – М.: Учпедгиз, 1938. – 448 с.
6. Винокур Г.О. Русский литературный язык во второй половине XVIII в. // Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1959. – 223 с.
7. Вихрова-Смерчко А.К. Глагольные фраземы высокого стиля русского литературного языка второй половины XVIII века: Диссертация... кандидата филологических наук. – Тула: Б.и., 1973. – 234 с.
8. Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. – М.: Наука, 1988. – 200 с.
9. Коваль А.П. Слово про слово. – К.: Рад. школа, 1986. – 384 с.
10. Куниин А.В. Фразеология современного английского языка. – М.: Международные отношения, 1972. – 288 с.
11. Лихачев Д. С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. – М.: Изд. АН СССР, 1958. – 169 с.
12. Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego: ks. 1-2. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1989. – 788s., 905s.

13. Сперанский М.Н. Из истории русско-славянских литературных связей. – М.: Учпедгиз, 1960. – 207 с.
14. Солосин И.И. Отражение языка и способов Св. Писания и книг богослужебных в стихах Ломоносова // Изв. ОРЯС, т. XVIII, кн.2. – СПб.: Б.и, 1913. – С. 238-289.
15. Феллер М. Д. Языковые картины мира // Преподавание языка в условиях реального билингвизма. – Дрогобыч: Б.и., 1991. – С. 43-61.
16. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М.Білоноженко та ін. У 2-х кн. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.
17. Хейлик Т. А. Межпредметные связи как основа спецкурса “Библизмы в русском языке” // Проблемы міжпредметних зв’язків в умовах білінгвізму. Тези доповідей. – Дрогобыч: Б.в., 1990. – С. 102-104.
18. Энциклопедия афоризмов. Античность. Древняя Индия. Древний Китай. Библия. – Минск: Современный литератор, 1999. – 832 с.

Антон Смерчко. Актуалізація біблійних виразів у поворотні моменти історії суспільства. У статті розглядаються фразеологізми, що сягають текстів Старого і Нового Заповітів. Визначаються соціальні чинники, що сприяють кодифікації, поширенню і функціонуванню церковнослов’янських фразеологічних одиниць. Особлива увага приділяється актуалізації окремих біблійних виразів у поворотні моменти історії російського суспільства.

Антон Смерчко. Актуализация библейских выражений в поворотные моменты истории общества. В статье рассматриваются фразеологизмы, восходящие к текстам Старого и Нового Заветов. Определяются социальные факторы, способствующие кодификации, распространению и функционированию церковнославянских фразеологических единиц. Особое внимание уделяется актуализации отдельных библейских выражений в поворотные моменты истории русского общества.

Anton Smerchko. Actualizing of Bible expressions at the turning moments of the history of society. In this article we consider phraseological units, which originated from the books of Old and New testament. Social factors are determined which promote codification, spreading and functioning of Church-Slavonic phraseological units. A special attention is paid to the actualization of some Biblical expressions at the turning moments of history of Russian society.